

SEPTEMPUNCTATA

Tanulmányok
Petrőczy Éva
hatvanadik születésnapjára

Szerkesztette
PÉNZES TIBORC SZABOLCS

rec.iti
Budapest • 2011

A borítón látható kép a www.wordle.net segítségével készült.

© Szerzők, 2011.

Kiadja a *rec.it*i, az MTA Irodalomtudományi Intézetének recenziós portálja

A pápai református kollégium bibliai éneke 1804-ből*

„Debretzen, és Patak / Messze estenek” – írta Csokonai Vitéz Mihály 1799-ben a csurgói kollégiumról.¹ E szavakkal Csurgó és egész Somogy elszigeteltségét érzékeltette, hasonlóan a korabeli tankönyvekhez.² Régóta tünődöm azon, vajon miért nem jutott eszébe Pápa? Akár Debrecennél, akár Pataknál sokkal közelebb esett, bár tudjuk, hogy a közlekedés nem volt egyszerű a 18. századi Dunántúlon. A költő feledékenységet talán mégsem a Bakony vadonának visszaretentő erejével magyarázhatjuk, s még csak nem is retorikai túlzással vagy (több sebből vérző) debreceni identitásával. Noha a pápai kollégium ekkoriban már sok hányattatás utáni felszálló ágban volt, csupán 1804-ben nyerte el ugyanazokat a jogokat, amelyeket Debrecen és Sárospatak. Jellemző, hogy még Somogyba is részben debreceni diákok jártak legációba, hiszen Debrecen partikuláris iskolahálózata egészen a Dél-Dunántúlig terjedt.³

Az 1531-ben alapított pápai kollégium nehéz sorsa közmondásos volt a 18–19. században. 1752-ben a pápai református eklézsia elveszítette szabad vallásgyakorlását, a kollégium pedig kiszorult a városból a közeli Adásztevelre, ahol harminc éven át algimnáziumként működött Nagy Mihály rektor vezetésével (helyhiány miatt az iskola címerébe foglalt eperfa lombja alatt is tanítottak). 1783-ban, a türelmi rendelet után két évvel, II. József személyes jóváhagyásával végre visszatérhettek Pápara. Állandó gond volt az ingatlanlans is: a régi épület a száműzetés idején leégett, végül 1784-től közadakozásból építhettek újat. A felvirágzás első korszaka e hányattatások után 1790-től, Mándi Márton István (1760–1831) rektorsága idején köszöntött be.

Mivel Pápan alig maradtak reformátusok a 18. században, a kis gyülekezet nem tudta vállalni a kollégium működtetését, így az 1797-től a Dunántúli Egyházkerület fennhatósága alá került. A városi eklézsiaival azonban további konfliktusok támadtak. 1804-ben a gyökereiért és túléléséért egyaránt küzdő kollégium vezetőségében felmerült, hogy az egész intézményt célszerű volna átköltöztetni egy olyan városba, amely a református lakosok arányát és általános

* Készült az OTKA K 81197 és az MTA Bolyai János Ösztöndíj támogatásával. Köszönetet mondok az Arany János kritikai kiadás (MTA Irodalomtudományi Intézet) munkacsoportjának, akik tanulmányom végleges szövegéhez számos tanácsot és ötletet adtak.

¹ *Jövendölés az első Oskoláról, A' Somogyban* = CSOKONAI VITÉZ Mihály, *Költemények*, 4, 1797–1799, kiad. SZILÁGYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 1994 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 334. sz. (jegyz. 814–821).

² *Uo.*, 817.

³ BAIKÓ Mátyás, *Kollégiumi iskolakultúránk a felvilágosodás idején és a reformkorban*, Bp., Akadémiai, 1976, a 80. oldalt követő térkép melléklet.

anyagi javait tekintve jóval is kedvezőbb helyzetben volt: Komárom szabad királyi városába. Ezzel ugyan a közép-dunántúli diákok még messzebb kerültek volna szülőföldjüktől, de ismerve az iskolák korabeli vonzerejét, e távolság semmiképp sem gátolta volna meg a tanulni vágyókat. A komáromiak nyilván jól hangzó ajánlatokat tettek, hiszen érdekükben állt saját kis iskolájuk⁴ helyett egy patinás intézmény és híres tanári kar átszábitása a Duna-parti kereskedővárosba, ahol hosszú távon a jogászképzés beindítására is számíthattak. Az ottani gyülekezet nagylelkűen 10.000 Ft építési hozzájárulást ajánlott fel, a telket és a rajta építendő iskolát sajátjának tekintvén.⁵

Az áthelyezést főként a pápai kollégium három szellemi vezetője szorgalmazta: Mándi Márton István rektor, Látzai Szabó József (1764–1828), a teológia neves professzora, valamint Tóth Ferenc, aki ráadásul Komáromból nősült.⁶ Közös vonásuk, hogy más alma materekben nevelkedtek, tehát szakmai kiválóságuk ellenére sem kötődtek még annyira Pápához, mint a következő nemzedékek. Közülük Márton, a kantii filozófia egyik jeles magyar oktatója tett a legtöbbet a kollégium megújításáért, amelynek 1831-ig igazgatója volt. A körülmények azonban elég szűkösek lehettek tanárok és diákok számára egyaránt. A Sárospatakról származó Látzai már 1793-ban fizetés-emelésért folyamodott az eklézsiahoz, de ezt elutasították, s innentől mindennaposak voltak az összetűzések. A gyülekezet erőn felülinek érezhette Mártonék követeléseit, ők pedig az iskola és a tantestület megkerüléseként élték meg, hogy ilyen kérdésekben (tanári fizetés, házbér) nélkülük döntöttek.⁷ Azt, hogy az iskola közvetlenül a kerület fennhatósága alá tartozzon, 1797-ben maga Márton kezdeményezte a püspöknél, Torkos (II.) Jakabnál, kivételesen sikerrel. A gyülekezet azonban – állítólag már ebből is megneszelve a költözési szándékot – a királyhoz folyamodott igazságtételtért.⁸

A dunántúli kerület 1804. május 8-án Bőnyön tartotta gyűlését. Sokan már biztosnak vélték, hogy áldást adnak a költözésre. A Pápán maradt szorgalmazók azonban megnyerték az ügynek Torkost, aki püspöki címe mellett (1795–1813) egyúttal pápai lelkész volt (1783–1817).⁹ A Torkos család évtizedek óta harcolt a kollégium fennmaradásáért, végigcsinálták a nehéz adásztevelői éveket, majd a hazatérést követően egy pápai ingatlant is felajánlottak az iskola működéséhez. Torkos nyilván személyes vereségként élte volna meg a sokat kibírt intézmény váratlan áthelyezését; a békétlenkedő

⁴ *Uo.*, 181.

⁵ SZEKERES Mihály, *A révkomáromi ref. iskola múltja*, Sárospataki Füzetek, 1864, 576.

⁶ *Uo.*

⁷ KIS Ernő, *A dunántúli ev. ref. egyházkerület pápai főiskolájának története 1531–1895*, Pápa, Dunántúli Ev. Ref. Egyházkerület, 1896, 124–125.

⁸ *Uo.*, 126.

⁹ KÖVY Zsolt, *A református egyház szerepe Pápa város életében (1520 – napjainkig) = Tanulmányok Pápa város történetéből: A kezdetektől 1970-ig*, főszerk. KUBINYI András, Pápa, Pápa Város Önkormányzata, 1994, I, 618.

tanárokból pedig külső érdekek képviselőjét vagy legalábbis kívülállót láthatott. A tanárok indítványa ellenében a pápai eklézsia panaszáradatát rögzítő *Emlékirat* megtette hatását:¹⁰ a komáromiakat a „közcsendesség megháborítói”-ként megvádolták, túlzott, betarthatatlanul bőkezű ígéreteik miatt megrótták, s az indítványt elvetették. Egyúttal vizsgálóbizottságot rendeltek ki a tanárok panaszainak elbírálására.¹¹ A kölcsonös vádaskodás sokáig elhúzódott, hiszen a gyülekezet és főként annak gondnoka, Eöry János több ízben belekötött Mártonékba, hogy milyen jövedelmen nyilatkoznak a kollégium nevében, ha nem kérték ki a helyi konzisztórium véleményét.¹² Eöry mindent megtett Márton befeketítéséért: kiderítette, hogy kecskeméti kollégistaként 1777-ben részese volt egy diáksztrájknak, majd 1786-ban Debrecenben egy másik hasonló. A vádak között elhangzik, hogy Márton állítólag serkentette az ifúságot: folyamodjanak a superintendenshez, hogy Komáromba költözzék a kollégium. Úgy tűnik, a diákság nem akadályozta volna meg a magasabb életszínvonalú városba költözést.

Közben viszont 1804. augusztus 20–21-én Pesten a két protestáns egyház konventje kimondta a pápai kollégium egyenjogúságát Debrecennel és Patakkal.¹³ Mártonék minden akciója sikertelen maradt: ugyanezen év október 15-én Kömlődön a superintendenciális gyűlés határozatot hozott az iskola Pápán maradásáról.¹⁴ Szekeres Mihály a komáromi iskola történetéről értekezve (tehát az ő nézőpontjukból is) helyes döntésnek ítéli, hogy a kollégium nem költözött el Pápáról: „Komáromnak azonban ez csak javára szolgált, mert tetemes ígéreteit saját megerőltetése nélkül, kivált a papiros pénz devalválása után, aligha tudta volna beváltani. A buzgóság is fogyott és így a kollégium terhe agyon nyomta volna. Pápának helyzete más. Ő kicsiny s tőle a kerület kevesebbet várt, de Komáromot a terhekkel bizony megtisztelte volna, melyeket ez, büszke lévén, vállalt volna, habár megerőltetésével.”¹⁵

A fenti viták és a nem javuló körülmények következtében Látzai Szabó József 1805-ben, 14 év szolgálat után megvált a pápai kollégiumtól. Lepsénybe ment lelkésznek, majd visszatért saját alma materébe, Sárospatakra. Az országosan ismertté vált ügynek azonban – túl némi csalódáson – maradt egy fontos, híressé vált emléke. A professzor ugyanis köztudomásúan verseket írt: templomi és halotti énekeket, sőt iskoladrámát is.¹⁶ Egy sárospataki kézirat egyértelműen állítja, hogy 1804-ben a költözés támogatására, mintegy agitációs indulóként ő írhatta azt az éneket, amely a korszak egyik legismertebb olyan

¹⁰ KIS, *i. m.*, 127–129.

¹¹ A bizottság tagjai: Laky Mihály, Hollósi László, Buzás Pál és Vásárhelyi Sámuel. *Uo.*, 129–130.

¹² *Uo.*, 131–132.

¹³ *Uo.*, 105.

¹⁴ KÖVY, *i. m.*, 620.

¹⁵ SZEKERES, *i. m.*, 576–577.

¹⁶ *Éva úsanyának bűne* (Sárospatak, 1788. április 14.) = *Protestáns iskoladrámák*, kiad. VARGA Imre, Bp., Akadémiai, 1989 (Régi Magyar Drámai Emlékek, XVIII. század, 1/2), 1181–1235.

közköltészeti szövegévé vált, amely mögött (legalább hipotetikusan) konkrét szerzőt sejthetünk.

Arra, hogy Látzai Szabó József írta az éneket, egyetlen forrás utal, még hozzá a *Kováts József versei* címet viselő, 1809 körülre datálható, Sárospatakon őrzött kézirat,¹⁷ amelynek 81–82. lapján ezzel a címmel szerepel: *Marche. Készítette T. T. Látzai József pápai professor korába, midőn a' Ref. Collegium Komáromba által menni készülöbe volt.* A verset egy másik *Aria* követi, Mészáros János tógátus diák munkája: azon kesereg, hogy Izrael mégsem hagyhatta el Egyiptomot – vagyis Pápán maradt a kollégium. Ez utóbbi vers kizárólag itt és a bizonyítottan pápai eredetű *Császár István-gyűjtemény*ben szerepel.

Bár Látzai Szabó szerzőségét csak részben tekinthetjük biztosnak, de tény, hogy az ének „holdudvarát” Látzai és Márton tettei világosítják meg. Lássuk e két változatot; az indulóból, ha nem is a legkorábbi, de az elsők közül való ez a feljegyzés, ráadásul elég ép. A variantúrát ezt követően tekintjük át.

Marche

Készítette T. T. Látzai József pápai professor korába,
midőn a' Ref. Collegium Komáromba által menni készülöbe volt.

1. Hallelu-jah! ki gyötörte
a' kemény szivü Farahot
Erős karral addig törte
a' boszszú alló Zebaóth
Meg szabadul bizony a' nyomorult
A' ki előtte le artzra borult
Ellenségink¹⁸ erejekkel
hogy örökre veszzenek el
2. Az Ur a' Veres tengernek
int és falmodjára meg áll
Száráz lába az embernek
a' mélység fenekerele száll
Igy ha ki sárba verembe ma gyúr
Meggzabadítani tudja az Ur
Ellenségink erejekkel
*hogy örökre veszzenek el*¹⁹

¹⁷ *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1542–1840)*, kiad. STOLL Béla, Bp., Balassi, 2002², 604. sz. (a továbbiakban: STOLL + tételszám)

¹⁸ Ellenségink>nk.

¹⁹ A refrén a 2–4. strofában rövidítve szerepel, az 5. szakasz lezárása eltér, egyben az egész verset is befejezi.

3. Ballagjunk hát gyors lábakkal
már miénk a' szent Kanahán
Vár ki terjesztett karokkal
nagy hitű Apánk Abraham
Nagy vagy oh Izrael Istene! nagy!
Néped erős segedelme te vagy
Ellenségink *erejekkel*
hogy örökre vesszenek el

4. Jaj! de mi füstel és *porral*²⁰
kevert jel kereng az Egen?
Jön Faraho nagy *táborral*²¹
hogy rabszíjon vissza vigyen
Nínts menedék bizony itt sehova
Jaj de segíts szabadíts Jehovah!
Ellenségink *erejekkel*
hogy örökre vesszenek el

5. Mít félsz oh kitsin hitű nép
im most hoz ki a' Zebaoth
Ő ad erőt, épít, ront 's tép
meg is emészti farahót
Lássad imádjad az Ur erejét
Ellene a' ki emelte fejét
A' mélységnek örvényébe
a' haragos tenger fedé bel! (81–82.)

Aria

Irta Mészáros János Pápai Togatus Deák
hogy a' Collegium nem mehetett Komáromba.²²

Boldogtalan az Izrael
Farahó nem botsátá²³ el.
Boldogtalan nép az ég lát
Mely nehezen tsinálsz téglát
Hogy még tsak polyvát sem adnak
Szerzeni²⁴ kell te magadnak

²⁰ és <köddel> porral

²¹ nagy <seregg> táborral

²² *Kováts József versei, i. m., 82–84.* Lábjegyzetben közöljük a STOLL 593. kézirat eltéréseit (128–129).

²³ [593: botsátja]

²⁴ [593: szerezni]

Még is több számmal kívánják
Munkád²⁵
Látta ezt az Ég felyül, de
Mosest haszontalan küldte
Jollehet²⁶ rajtad megesett
Szíve, de használt keveset.
Mert kövé vált Farahóban
Az emberi szív valóban.
Áron is volt Moses mellett
'S ékesen szólt a' mint kellett
Botsásd ki ugymond az Urnak
Népét kik nálad sárt gyurnak
De a' kőn valyon mi lágyít?
Nem botsátja el jobbágyit.
Nem hiszi hogy az Ur mondja
Kinek népére van gondja.
És hogy őket azért küldte
Mert népét megkeserülte
Miért nem ruháztad fel két
's három tsudával a lelkét²⁷
Mosesnek botjából így oh
Uram! majd lett volna kígyó
Hitték volna hogy, ki izen?
Tsak folyt volna vér a' vízen.
Vagy akarmi jel²⁸ lett volna
Most az Izrael danolna. –
Mit? – hát még ma is tsudára
Állnak az Isten szavára?
Hiszen ki mondjátok oh sok
Megvilágosult Tudósok
Hogy mai Világba néktek²⁹
A' Tsudákra³⁰ nints szükségtek
A' nélkül is elhiszitek
's tudjátok azt beszéllitek
Hogy a' józan elme által
Isten! nekünk Te kiáltal.

²⁵ Űresen hagyott felsor. [593: Munkád mint más könyen bánják.]

²⁶ [593: S Jollehet]

²⁷ tsudával lelkét [szótagszám; 593 nyomán jav.]

²⁸ [593: akarmillyen]

²⁹ [593: Hogy e' Világba tinéktek]

³⁰ [593: Tsudára]

Nézd mégsem hisznek Mósesnek
Míg tiz tsapások³¹ nem esnek.
Szegény nép a' téjjel 's mézzel³²
Folyo föld helyett élsz rézzel!!!³³

Látzai Szabó József (?) énekét jelenlegi adataink szerint 16 kézirat őrizte meg a 19. század első felében. Idesorolhatjuk Arany János 1874-es, de ifjúkori dalkincsére emlékező lejegyzését is. A szöveg első nyomtatott kiadása 1847-ből való, tehát a korai kéziratok variánsokra nem lehetett hatással. A ma ismert változatok időrendben:³⁴

Kovács Ferenc-ék. (1777–1801) STOLL 326. 86b. *'Sidó mars. Ks.: Allelujah! ki gyötörte a kemény szívű faraót.*

3 versszak. A kézirat Simon Pál által leírt, 1800 körüli részében. Ezt a változatot – mivel mai tudásunk szerint a legkorábbi – itt közlöm:

'Sidó mars

1. Allelu jah! ki gyötörte
a' kemény szívű Faraót
Ellenségünk addig törte
a' bosszúálló Zebaót.
Meg szabadult bizony a' nyomorúlt:
A' ki előtte, le, artzra, borúlt.
Ellenségink erejekkel,
hogy örökké vesszenek el.
2. Az Úr, a' dühös Tengernek
int; és fal módjára meg áll
Szár az lába az embernek
a' mélység fenekére³⁵ le száll
Így; ha ki sárba verembe ma gyúr:
Meg szabadítani tudja az Úr
Ellenségink erejekkel,
hogy örökké vesszenek el.

³¹ [593: Tsapásba]

³² [593: Szegény Nép téjjel és mézzel]

³³ [593: Fojo étel helyt élsz rézzel]

³⁴ A készülő kritikai kiadáshoz gyűjtött adatok nyomán, amelyek a *Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század* sorozatának *Közköltészet III, Társadalmi költészet* c. kötetében fognak megjelenni (kiad. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLŐS Imola). 2011. februári állapot.

³⁵ fenékre [szótagszám, értelem]

3. Ballagjunk hát friss lábakkal
már miénk a' Szent Kanahán
Ínt haza édes szavakkal
nagy hitű Atyánk Ábrahám.
Nagy vagy óh Zebaót Istene! nagy!
Néped erős menedéke te vagy
Ellenségink erejekkel,
hogy örökké vesszenek el.

Pápai ék. (1800–1806) STOLL 555. 24a–b. Ks.: *Sidó Marsch*. Ks.: *Hallelujah, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

5 versszak, a sorrend egyedi, így ezúttal a 4. strófa refrénje tér el a többitől.

Battha Bálint kótatára (1804–1808) STOLL 572. 329. Ks.: *Halleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

3 versszak.

Császár István-gyűjt. (1808) STOLL 593. 127. *Sidó Mars*. Ks.: *Hallelujah, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

5 versszak, követi a *Felelet a' Sidó Marsra (Boldogtalan az Izrael).*

Kováts József-gyűjt. (1809 k.) STOLL 604. 81–82. *Marche*. Ks.: *Hallelujah, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

5 versszak; követi a Mészáros János verseként bemutatott felelet (*Boldogtalan az Izrael*).

Sebestyén Gábor-ék. (1810–1813) STOLL 617. 122a. Ks.: *Halleluja, ki gyötörte a kemény szívű Farabót.*

3 versszak, a kézirat 1810-es, Kecskeméten összeírt részében. Sebestyén Gábor egy másik kéziratában³⁶ a dalt melodiáris hangjegyekkel többszólamú kottával is rögzítette.

Szerelemhegyi István-ék. (1820) STOLL 692. 19b. Ks.: *Alleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

3 versszak.

Nótás könyv (1821–1828) STOLL 1234. 150–151. Ks.: *Aleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

3 versszak.

Felvidítő V. Nóták 1. (1824) STOLL 720. 174–175. Ks.: *Halleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*

3 versszak.

Tóth István: Áriák és dallok (1832–1843) STOLL 786. 126. (120. sz.) Ks.: *Halleluja, ki gyötörte a kemény szívű farabót.*³⁷

³⁶ 1810–1811, STOLL 618, 34a.

³⁷ Kiadása: ARANY János *Népdalgyűjteménye*, kiad. KODÁLY Zoltán, GYULAI Ágost, Bp., Akadémiai, 1952, 86.

Egy szakasz, dallammal. A szöveg kezdete után folytatólagosan be-
szúrva: (NK. 404. old.), talán egy másik kézíratra (? *Nótás Könyv*) utal.
Tóth másik ismert kottás gyűjteményében nem szerepel a dal.

Márkus István-ék. (1836) STOLL 816. 141. Ks.: *Alleluja, ki gyötörte a kemény
szívű faraót.*

3 versszak.

Magyar versek (19. század 1. fele) STOLL 866. 14b–15b. Mars. Ks.: *Halleluja,
ki gyötörte a kemény szívű fara[ót].*

5 versszak.

Sebestyén Gyula-ék. (19. század 1. fele) STOLL 875. 30b–31a. Ks.: *Alleluja, ki
gyötörte a kemény szívű faraót.*

3 versszak.

K. R. gyűjt. (1839–1843) STOLL 833. 9. csomó 3b. Ks.: *Halleluja, ki gyötörte a
kemény szívű farabót.*³⁸

3 vsz. A gyűjtemény 2. csomójában is szerepel: e három vsz. csak rövi-
dítve, majd egy negyedik kiegészítésképpen.

K. R. gyűjt. (1839–1843) STOLL 833. 2. csomó 1b–2a. Ks.: *Halleluja, ki gyötörte
a kemény [szívű farabót].*³⁹

4 vsz. A gyűjtemény 9. csomójában is szerepel az itt csak kezdőszórával
jelzett három strófa.

Kecskeméthy Csapó Dániel: Nemzeti dalok és marsok (Pest, 1847), 77–
79. *Zsidó mars.* Ks.: *Hallelujah! ki gyötörte a kemény szívű Faraót.*

5 versszak, de az eltérő refrént viselő egykori zárószakasz a *Pápai ék.*-
hez hasonlóan itt a 4. strófa, amelyet egy megszokott refrénű 5. követ.

Arany János dalgyűjteménye (1874) II. rész 33. sz. *Zsidó marsch.* Ks.:
*Allélujah, ki gyötörte a kemény szívű Faraót.*⁴⁰

1 versszak, kottával. A margón ceruzával melléírva: „*Marsot fuj[na]k*”.

strófakezdet / forrás (Stoll- száma)	326	555	572	593	604	617	692	1234	720	786	816	866	875	833/1	833/2	KCsD (1847)	Arany
Alleluja, ki gyötörte	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	[1]	1	1
Az Úr a Veres tengernek	2	2	2	2	2	2	2	2	2		2	3	2	2	[2]	2	
Ballagjunk (Marsoljunk) hát	3	5	3	3	3	3	3	3	3		3	2	3	3	[3]	5	
Jaj, de mi füsttel és porral		3		4	4							4			4	3	
Mit félsz, ó, kicsiny hitű nép		4		5	5							5				4	

³⁸ Kiadása: CSÖRSZ Rumen István, *Arany dalgyűjteményének debreceni kapcsolataiboz*; K. R. gyűjteménye = *Aranyozás: Tanulmányok Korompay H. János hatvanadik születésnapjára*, szerk. FÖRIZS Gergely, Bp., rec.iti, 2009, 188.

³⁹ Kiadása: *Uo.*

⁴⁰ Kiadása: ARANY *Népdalgyűjteménye, i. m.*, fotó; 35; jegyzetek: 86–87, 161–162.

Az eddig feltárt⁴¹ változatok két csoportra oszthatók. Az ötstrófás, „teljes” szövegűek szinte pontosan ugyanazt közvetítik, s egy kivétellel megőrzik az utolsó szakasznak a refréntől eltérő *coda*-sorait is. A variánsok többsége azonban három szakaszból áll, ezek sorrendje következetesen azonos a hosszabb verzió 1–3. strófájával. A kettő ötvözeteképp jöhetett létre az öt versszakos megoldás, ahogyan Kecskeméthy Csapó Dániel közli a verset hazafias dalokból álló nyomtatott antológiájában, illetve (forrásmegjelölés nélkül, de szinte bizonyosan Kecskeméthytől átvéve) Gyulai Ágost az Aranydalgyűjtemény első kritikai kiadásának jegyzeteiben. E két (valójában egy) változat nem az alternáns refrénre végződik, hanem a háromszakaszosok mintájára a 3. strófával zárul.

A kéziratok forrásvidéke igen változatos. A pápai kollégiumhoz csak három kézirat köthető biztosan (STOLL 555, 593 és 816), Sárospatakhoz négy (STOLL 326, 572, 604 és 720), Debrecenhez és környékéhez ugyanennyi (STOLL 1234, 786, 833/1–2, Arany). Az ötstrófás, fentebb közölt teljes változat sem kötődik mindenképp Pápához: az egyik sorrendet egy pataki és egy ismeretlen eredetű (STOLL 866) forrás képviseli, a másikat egy pápai (555) és egy alföldi származású gyűjtő kiadása (Kecskeméthy).

A láthatólag országosan ismert éneket többnyire bibliai helyzetdalként (esetleg egy ószövetségi tárgyú iskoladráma betétdalaként), címe szerint *'Sídó marsként* olvasta a korabeli közönség és a szakirodalom.⁴² Elsődleges értelmében ugyanis nem más, mint az Egyiptomból kimenekült zsidó nép hálaéneke a „kemény szívű farahó”-tól való megszabadulás után: Mózes hálaadásának (2Móz 15,1–13), illetve a 136. zsoltár 10–15. versének szabad parafrázisa. Külön hangsúlyt kap a téglavetés alóli megszabadulás: „Igy ha ki sárba verembe ma gyúr / megszabadítani tudja az Ur”.

A korabeli közköltészetben, főként az alkalmi köszöntőkben a bibliai hősök és események állandó (mai szemmel gyakran keresettnek tűnő) idézgetése éppoly gyakori volt, mint az antik mitológiai apparátus villogtatása. Egy népszerű prédikátort vagy professzort teljes természetességgel süvegeltek meg a versfaragók a gyülekezet Ábrahámjaként, Mózeseként, a helyszínt szívesen titulálták Libánus hegyének, Sion várának és így tovább. A férjhez menendő leányok szépsége és éles elméje viszont a görög-római mitológiában támasztott új összefüggéseket, hiszen Erisz almáját immár nem az istennők között kellett kisorsolni, hanem ők maguk mondtak le róla egy rajtuk túltévő mezővárosi menyasszony javára...⁴³ Csokonai Vitéz Mihály is fölényesen

⁴¹ A közköltészeti szövegcsalád-kutatásban sosem beszélhetünk lezárt, teljes repertóriumról, legfeljebb egy viszonylag nagy anyag átvizsgálása nyomán kirajzolódott általános arányról. Nyilvánvaló, hogy még újabb változatokra számíthatunk a népszerű énekből.

⁴² Pl. Gyulai Ágost jegyzete a dal Arany János-féle lejegyzéséhez = *Uo.*, 161–162.

⁴³ A lakodalmi repertoár néhány anonim darabja: *Közköltészet, II, Társasági és lakodalmi költészet*, kiad. CSÖRSZ Rumen István, KÜLLÖS Imola, Bp., Universitas, 2006 (Régi Magyar Költők Tára, XVIII. század, 8).

alkalmazta és kombinálta ezt az eszköztárat, például a Hunyadi Ferenc tiszteletére írott köszöntőfüzérben.

A műfaj sodrása kétségtől erősen, ráadásul az alkalmi (például exameni, temetési, menyegzői, névnap) énekek dallamaként gyakran használtak fel genfi zsolnárokat, illetve a korszak népszerű egyházi énekkincsét. Azt, hogy ezúttal egy induló dallama korszult egy bibliai énekhez, a Napóleon ágyúfüstjébe burkolódzó korhangulat mellett a beszélői pozíció rokonsága is indokolja. A fáraó elől együttes erővel elmasírozó zsidó nép és a francia túlerő ellen harciasan és öntudatosan kardot rántó insurgensek ezúttal szép párhuzamot alkottak. Így született meg az *Exodus* hősi indulója ékes magyar nyelven, trombitajelekből szőtt katonai dallamra, mesterkedő rímekkel. Mint a bibliai parafrázis-irodalom nagy része, ez az ének is a megírás jelenkorának ízléséhez igazodik: egy adott poétikai korstílus eszköztárából gazdálkodik. Talán nem erőltetett, ha párhuzamot látunk egy másik közösség saját zenei világát és az ótestamentumi szövegeket-témákat összehangoló kollektív énekkincsel: az afro-amerikai spirituálékkal.

A Pápán járatosak viszont más összefüggésekre is felfigyelhettek. Az 1793-ban elkészült kollégiumépület (ma Ókollégium) épp a Zsidó utcában állt,⁴⁴ tehát nem a város legrepresentatívabb részén, hanem egy sáros-poros mellékutcán. (Lehet, hogy Pápán is előfordult, amit e sorok írója egy mezőföldi faluban tapasztalt, ahol a „zsidó templom” kifejezés a református templomot jelölte.) A felekezeti kisebbség és a szűkös körülmények könnyen juttathatták az éneklők eszébe az egyiptomi téglavetők sorsát. A bibliai analógiák talán mégsem túl pontosak, hiszen bár Márton István magatartása kétségtől felidézhetette Mózes vezető, sőt indulásra serkentő szerepét, ám a sors mégis úgy hozta, hogy bizony ő Pápán maradt, míg a költő-tanártárs, Látzai Szabó József visszatért pataki anyaintézményébe.

A katonás csengésű, trombitajeleket imitáló dallam, amelyre a vers született, ugyancsak közkedvelt volt ekkoriban: a Napóleon ellen hadba szólított magyar insurgensek egyik indulója.⁴⁵ Szirmay Antal (1812) szerint *A Tisza mellyéki Insurgensek Marscha* volt, s éppúgy refrénes, mint az „Egyiptomból” megszabadulók indulója. Annyira egy időben jegyzik fel őket, hogy a tényleges elsőséget nemigen állapíthatjuk meg. Egy 1809 táján lejegyzett változat kezdő strófája így hangzik:

⁴⁴ Ma Petőfi utca. GERŐ László, *Pápa*, munkatárs SEDLMAYR János, Bp., Műszaki, 1959 (Városképek – Műemlékek), 200.

⁴⁵ Változatairól – több szöveges és hangjegyes változat közreadásával – bővebben: MEDGYESY S. Norbert, „*Akkor jöhettz és örvendbettez, hogy Insurgeáltál!*”: *A Napóleon elleni magyar nemesi felkelések indulói, énekei kézíratos gyűjteményekben (1790–1825)* = *Franciák Magyarországon 1809*, II, szerk. BANA József, Győr, Győr Megyei Jogú Város Levéltára, 2011. (sajtó alatt); TARI Lujza, „*Jön a' Francz nagy lépésekkel!*”: *A Napóleon elleni nemesi felkelés zenei emlékei* = *Uo.* – Köszönet a szerzőknek, hogy cikkeiket már kéziratban megismerhettem.

Jön a' Franc nagy lepesekkel
Rajta hát vitéz magyarok
Mond nemzet nékem győznöm kell
Kell kell mert győzni akarok
Bizz az egekbe ne légy szomorú
Száll fejekre babér koszorú.
Tsokra várnak othon haza
Aldomásra vár az haza.⁴⁶

A *Halleluja*-dal népszerűségét a számos másolat mellett az is jelzi, hogy 1817-ben Pálóczi Horváth Ádám nótajelzéseként hivatkozik rá *Hyperboréi Zsenge* című „régibb szabású Melodramá”-jában, amelyet a keszthelyi Georgikon májusi ünnepére írt. Az allegorikus történet Pille nevű szereplője egy ízben „buzdító Marsot énekel, a' Jerusalemi Nótára?”. A jellegzetes metrum és ritmika egyértelműen elárulja, hogy a talányos nótajelzés ezt a dalt rejti.

Jertek Hivek! bátor lelkek! álljatok a' hadi rendbe merőn;
Rendeltt sorral, mérész karral törjeteك által az Asszony-erőn:
Osztozik a dicső győzedelem,
Kész koszorúiban, a' ki velem
Jön kész szívvvel, Ésszel, 's mívvvel; a' melegét pedig én viselem.⁴⁷

A költő ezúttal – szokásától eltérően! – nem saját versét adja meg nótajelzéseként, holott gyakran még akkor is így szokott eljárni, ha mástól veszi át a dallamot.⁴⁸ Márpedig saját babérait nem kellene titkolnia, hiszen ő a szerzője a harmadik legnépszerűbb indulónak, amely életben tartotta ezt a melódiát. Ugyancsak az insurrectióhoz kapcsolódik, ráadásul a címe (*Insurgens Mars. Tul-a-dunai. a Magyar Genius*) szintén a Dunántúlra utal:

Marsot fujnak, hadba hívnek, kapj paripára vitéz magyarom!
Szent óltára óltalmára a haza istene várja karom.
S unszol ama buja diádalom
fényje miatt magahitt hatalom,
Kit feldúlni, fellyülmúlni Érdem is és maga kész jutalom.⁴⁹

⁴⁶ *Fa Imre-énekeskönyv* (1809 után); STOLL 1186, 17a–b, 1. versszak.

⁴⁷ OSZK Quart. Hung. 3736, 9a. Köszönet Sirató Ildikó szíves segítségéért.

⁴⁸ E kérdés árnyalatairól, illetve az *Ötödélszáz énekeknek* (1813) Pálóczi Horváth Ádám saját költői életművéhez való viszonyáról bővebben a *Magyar Arión* c. Pálóczi Horváth-konferencia kötetében írok; várható megjelenés: 2011 végén.

⁴⁹ *Ötödélszáz énekek: Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből*, kiad. BARTHA Dénes, KISS József, Bp., Akadémiai, 1953, 170. (45. sz.), 1. versszak.

Abban, hogy az idős poéta ezúttal kivételt tett, s nem ezt a közkedvelt saját művét adja meg dallamforrásul,⁵⁰ a *Zsidó mars* rendkívüli népszerűsége tükröződik. Arany János 1874-ben (mai tudásunk szerint legkésőbbiként) feljegyezte az *Alleluja*-dalt kottás gyűjteményének II. fejezetébe, majd a margón egy ceruzás jegyzettel – talán ő maga, de még valószínűbben Bartalus István vagy más olvasó – utalt a *Marsot fájnak...*-dalra is.⁵¹

Látzai Szabó professzor lelkesítő bibliai szerepdalából – amellyel a pápai kollégium diákságát agította, hogy Kánaánba, vagyis Komáromba költözzön – így lett szerte az országban ismert induló. Olyan „sláger”, amire az idős Arany János is jó szívvvel emlékezett vissza ifjúkorából, pedig már akkor is legalább negyedszázados ének volt.

*

Meglehet azonban, hogy a fenti tények nem épp így függenek össze. Látzai Szabó József szerzőségét mindenekelőtt egy autográf kézirat vagy egy saját névvel jegyzett nyomtatvány bizonyíthatná; ezek híján csak hipotézist építünk. Csupán a vermszolói pataki diák tulajdonította a dalt a végre körükbe hazatért Látzai professzornak? Sejtette, hogy szerepe volt a távoli Pápan lezajlott vitákban és a költözés tervében. Mégis elgondolkoztató, hogy miként kapott a bibliai hálaadó ének (amely eszerint már a pápai kollégium költözési történetje előtt is közismert volt) alkalmilag új, profán jelentést a pápai események hatására. Ez arra figyelmeztet, hogy hasonló esetek máskor és másutt is előfordulhattak egyes közismert darabok aktualizálásakor. A közköltészet repertoárja mindig alkalmas arra, hogy a dalok a tartalmukon kívüli jelrendszer elemévé váljanak. Ne csak a tudatosan lázító, rebellis darabokra gondoljunk (*Rákóczi-nóta* és *-induló*, *Kossuth-nóta*), hanem akár 20. századi, amúgy teljesen ártatlan szövegű dalokra, amelyek csak egy adott közösségben bővültek ki rejtett üzenettel. A legismertebb példa az *Abogy lesz, úgy lesz...*

Akár így, akár úgy alakult ki a *Zsidó mars*: nagyon népszerű, mindkét szempontnak megfelelő ének kovácsolódott az ószövetségi témából és a Napóleon elleni felkelés indulójából. Talán már ezért is érdemes volt a fenti kitérőkkel együtt körüljárni ezt a stílusrétegeket és hagyományokat egyesítő közköltészet darabot.

⁵⁰ Az *Ötödik század éneke*kben Pálóczi Horváth ráadásul egy másik, kevésbé ismert saját versét (*Meddig mentek? s nem szegyenltek...*) hivatkozva ad notamként a *Marsot fájnak...*-hoz, mivel az néhány lappal előbb szerepel a kéziratban. *Uo.*, 161, 170. – A költő egyébként a helikoni színdarab más dalainál is az általános gyakorlatot követte, s az ismertebb incipit adta meg nótajelzésként a saját művekhez.

⁵¹ Gyulai Ágost egyértelműen Arany János tulajdonítja a lapszéli bejegyzést, de ezt az is cáfolja, hogy az 1952-es kiadás fotóiról minden kétes eredetű kézjegyet kitakartak (ezt is), s a kézírás valóban eltér Arany megszokott betűitől. – Köszönöm Rudasné Bajcsay Márta és Korompay H. János segítségét a kérdés tisztázásához.